

МОВНА ОСОБИСТІТЬ ІВАНА ОГІЄНКА – КОДИФІКАТОРА
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Істоти мови ніколи не пізнаємо, не знаючи історії її

Іван Огієнко

*Довгий час мовознавство стояло на неправдивій дорозі,
досліджуючи мову відірвано від людини, тоді як мова живе
тільки з людиною, тільки в ній, як одне ціле з її духом*

Іван Огієнко

Ірина Казими́рова. Мовна особистість івана Огієнка – кодифікатора української лінгвістичної термінології.

У статті проаналізовано мовну особистість Івана Огієнка – автора наукових мовознавчих текстів і кодифікатора української лінгвістичної термінології. Наголошено на актуальності історичних термінознавчих досліджень, показано роль категорії когніотипу у вивченні еволюційних процесів у лінгвістичній терміносистемі; виявлено макро- та мікромаркери індивідуального когніотипу вченого; досліджено засади термінознавчих пошуків Івана Огієнка.

Ключові слова: лінгвістичний термін, лінгвістичне огієнкознавство, історичне термінознавство, індивідуальний когніотип, макромаркери індивідуального когніотипу, мікромаркери індивідуального когніотипу.

Ірина Казими́рова. Языковая личность Ивана Огиенко – кодификатора украинской лингвистической терминологии.

В статье проанализирована языковая личность Ивана Огиенко – автора научных языковедческих текстов и кодификатора украинской лингвистической терминологии. Подчеркнута актуальность исторических терминоведческих исследований, показана роль категории когнитивного типа в изучении эволюционных процессов в лингвистической терминосистеме; выявлены макро- и микромаркеры индивидуального когнитивного типа ученого; исследованы основы терминоведческих поисков Ивана Огиенко.

Ключевые слова: лингвистический термин, лингвистическое огиенковедение, историческое терминоведение, индивидуальный когнитивный тип, макромаркеры индивидуального когнитивного типа, микромаркеры индивидуального когнитивного типа.

Iryna Kazymyrova. The linguistic identity of Ivan Ohienko as the codifier of Ukrainian linguistic terminology.

The article analyzes the linguistic identity of Ivan Ohienko – the author of scientific texts and linguistic codifier of Ukrainian linguistic terminology. The urgency of historical terminology researches is emphasized in the article, the role in studying of evolution processes in the linguistic terminology, macro- and mikro-markers of scientist, principles of terminology are described in the article.

Key words: linguistic term, Ohienko's study, historical study about terms, micro- and macro markers.

Антропоцентричне спрямування сучасних лінгвістичних студій неминуче призвело до зростання зацікавленості проблемами мовної особистості, під якою мовознавці розуміють сукупність здатностей і характеристик людини, які зумовлюють творення і сприйняття нею мовленнєвих текстів [5]. Хоча останнім часом з'явилася велика кількість досліджень із цієї проблематики в різних аспектах, проте вивчення мовної особистості лінгвістів минулого досі можна характеризувати як неповне (детальніше про це: [1]).

У статті спробуємо окреслити мовну особистість Івана Огієнка – автора наукових мовознавчих текстів і кодифікатора лінгвістичної термінології. Оскільки йдеться лише про частину наукової спадщини вченого, доцільно підкреслити, що ми подаємо аналіз важливого фрагмента мовної особистості, який об'єктивує історію становлення української лінгвістичної термінології.

Вивчення процесу формування певної терміносистеми і його відтворення в історичному термінологічному словнику сьогодні постає актуальним напрямом термінознавчих досліджень. Історичний підхід дає насамперед змогу відтворити шляхи розвитку поняттєвого і термінологічного апарату науки, що важливо не лише з огляду на історіографію, а й надає можливість об'єктивно й обґрунтовано прогнозувати розвиток терміносистеми в майбутньому.

До аналізу залучено категорію когніотипу – одного зі стрижневих понять когнітивно-історичного термінознавства [2; 4], домінантної когнітивної моделі номінації, яка відтворює хід

мисленневої діяльності людини у процесі створення нового імені й відбиває особливості певного етапу розвитку людського суспільства [2, с. 143–144]. Транспозиція категорії когніотипу на вивчення еволюційних процесів в окремих галузевих терміносистемах, зокрема в терміносистемі лінгвістики, досить продуктивна. Очевидно, що зміна когніотипів у мовознавстві зумовлена зміною лінгвістичних парадигм. Таким чином, виокремлюємо парадигмальний когніотип і його часткові різновиди. В конкретних парадигмальних когніотипах виділяємо когніотипи групові й індивідуальні / особистісні / персональні, які передають домінуючі когнітивні моделі номінації, зумовлені національною приналежністю авторів термінів / мовознавчих текстів, їх освітнім рівнем, просторовою локалізацією тощо. В історичному мовознавстві категорія когніотипу виявляє тісний зв'язок із категоріями метамови, метамовлення, окремих метадіалектів / ідіолектів / термінолектів, професійної мовної особистості, орієнтації термінів тощо. У текстах індивідуальний когніотип об'єктивований певними маркерами, до яких, зокрема, зараховуємо макромаркери, або позатекстові маркери, – висловлення автором світоглядних позицій, оцінку його праць у мовознавчій літературі тощо та мікромаркери, або внутрішньотекстові маркери, – оцінку лексику, пріоритет питомих чи запозичених лексем у позначенні мовних явищ, категоричність / толерантність у використанні тих чи тих мовознавчих термінів і т. ін.

Попри те, що останнє двадцятиріччя було дуже плідним у вивченні наукової спадщини І. Огієнка, яка в дискурсі радянського мовознавства опинилась поза оцінкою, і сьогодні знаходимо білі плями в лінгвістичному огієнкознавстві. Йдеться передусім про ранні маловідомі праці вченого: “Огляд українського язикознавства” [9]; „Українська граматична термінологія. Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її” [7]; „Вчімося рідної мови! Нариси про мову українську” [8]; „Українська граматики. Основи українського правопису”, Ч. I, II [12; 13]; “Складня української мови” [10; 11]. Ці праці належать до періоду становлення вченого як лінгвіста, уважного до історії мови, її термінології, до наукової спадщини попередників.

Увиразнюючи макромаркери індивідуального когніотипу І. Огієнка-мовознавця, детальніше зупинимося на одній праці – „Історичному словникові української граматичної термінології”. Її написано 1908 року в м. Києві. Цей час сам автор в „Історії української літературної мови” характеризує так: „Перша російська революція 1905 року відразу знесла всі урядові заборони на українське слово і воно стало вільно розвиватися. Проти цієї заборони року 1905 виступила навіть Російська Академія наук. З кінця 1905 року народилася в Києві своя українська вільна преса, а це відразу поставило українську мову на зовсім іншу путь розвою. Тоді як досі розвій української літературної мови йшов невеликим джерелом, то з початком української преси він поплив уже широкою річкою” [14]. У 1907 р. видано указ Синоду (від 12 листопада), який дозволяє викладати українську граматику в школах Поділля.

Щодо світоглядних позицій молодого дослідника Л. В. Мовчун зазначає: „Близкуче знання класичних мов, санскриту, французької, німецької, старослов'янської, російської, сербської та інших мов гарантувало молодому вченому велике майбутнє. Та він обрав українську мову, хоча такої дисципліни в університетському курсі тоді не було” [6, с. 59].

Про мотиви та обставини створення праці Іван Огієнко пише в Передмові до словника: „У того народу, що самостійне існування його не всі признають, частенько буває, що дрібні, незначні питання роблять ся великими. На перший погляд, питання про граматичну термінологію, як і інші пекучі питання, не здаєть ся такої ваги, як то справді виявляєть ся, коли придивимось до нього пильнійше. Але у кожного народу, що має свою історію, що має право на самостійне існування, та чи инша виробленність наукової термінології свідчить собою про його культурний зріст, про його культурне становище. Не може бути науки, раз на вислів її недостає термінів. Не може бути гарного, культурного розвою, коли вчені марно тратитимуть свій дорогий час на суперечки про форму. І ніде правди діти, у нас, на Україні, як ніде в другій стороні, без кінця сперечались і сперечають ся за форму та термінологію” [7, с. 2]. Лінгвістична термінологія, на думку вченого, розмаїта й невпорядкована: „У нас що ні письменник, то свій власний правопис, що ні вчений – своя власна термінологія” [Там само], й далі: „Невиробленність і неусталеність граматичної термінології ... яскраво дала себе в знаки, і ми маємо, як то кажуть – „чия хатка, того й паніматка” – в кожній граматиці різна термінологія. А тим часом усталеність і єдність граматичної термінології має велику вагу. Може, не за горами вже той бажаний час, коли наш уряд

переконаєть ся в тому, що тільки освіта рідною мовою дасть народови добрий пожиток, а державі – певну користь. У всякому разі, чи пізно, чи рано, а час цей настане...” [7, с. 3].

Досліджуючи мікрмаркери індивідуального когніотипу І. Огієнка-мовознавця, наголосимо на послідовності вченого в прагненні уніфікувати сучасну для нього лінгвістичну термінологію, про що свідчить фрагмент пізнішої праці „Наука про рідномовні обов’язки: Рідномовний катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства”: „для розвитку культури й всенациональної свідомости народу стократ корисніш мати одну, хоч і недосконалу, але соборну термінологію, ані ж термінології індивідуальні (особисті), хоч би й ліпші” [15, с. 56]. Великої ваги надає учений правильному орієнтуванню лінгвістичних термінів; указуючи на переважання неправильно орієнтованих термінів, напр., у російській термінології: “ми маємо силу термінів, то зовсім незрозумілих, то зовсім не відповідних тому розумінню, якого знаком їх уживають” [10, с. 7]; як приклади наведено терміни *падеж, наклонение, залог, причастие, междометие* тощо.

Саме в ранніх розвідках випрацювано теоретичні засади створення українських термінів: „1. Термінологія повинна будуватись на одній певній zasadі, а не бути мішаниною принципів формальних, логічних і граматичних. 2. Щоб кожний термін був вироблений з такого коріння, що існує в живій українській мові, а не бути словом чужомовним. 3. Кожний термін своєю будовою не повинен суперечити законам фонетики й морфології української мови” [Огієнко 1908, с. 9].

У номінації мовознавчих понять автор орієнтується на питому українську лексику: „Багато казати за те, що кожний термін повинен повстати з українського коріння, річ зайва, бо зрозуміла кожному. Розумно кожному, та на жаль сього правила не додержують до кінця в своїх працях наші філологи і ми маємо чимало термінів, що мають дуже мало зв’язків з народною мовою: такі вирази, як *підмет, глагол* і інші, хоч і мають у нас свою довгу історію, проте повинні відминитись. А термінів з чужомовних слів нам краще б не вживати зовсім” [7, с. 9]. Тяжіючи до використання питомих термінів, І. Огієнко звертає увагу на засилля в українській лінгвістичній термінології кальок із російської: „А воно ж не все те буде вкраїнським, що писано ніби словами вкраїнськими. Не все те буде вкраїнським, що „виковано” з незнайки та нетямучости свого рідного, „виковано” просто з мови російської: *представитель – представитель, особенность – особенность, значение – значіння, разузнять – розізнати, смысл – змисл, звук – ззук, і сила силенна такого „кованого” добра...*” [7, с. 4].

В „Історії української граматичної термінології” автор наголошує на тому, що термін повинен бути однозначним: „Бажано б, щоб граматичний термін подавав одне розумінне, а не декілько, щоб слово, яким його висловлено, не викликало в нас інших, зайвих асоціацій, як се ми маємо, напр., з виразами „підмет”, що висловлює багато розумінь, далі „злучка” (*copula*), „часослово” (*verbum*, у Партицького), „причастник” (*participium*), „перехід” (*переходъ гласныхъ*), часування (Тимченко, *conjugatio*). Зазначені терміни викличуть зовсім не те розумінне, яке вони мають в граматиці” [7, с. 9].

Термінологія, яку використовує І. Огієнко у своїх мовознавчих працях, виразно ілюструє тезу про те, що попри чітку національну орієнтацію в термінотворенні вчений досить часто подає доволі різноманітну палітру номінацій лінгвістичних понять. Зокрема, широко представлені синонімія і варіантність термінів лінгвістики: 1) власне лексична синонімія – *московська / російська / великоросійська мова; речівник / імення річеве / іменник; кома / перетинка; зв’язка (copula) / дієслово складеного присудка / помічне дієслово; імення складеного присудка / присудковий додаток; прикметник присвійний / приналежності*; 2) генетична лексична синонімія, зумовлена паралельним уживанням питомих українських і запозичених слів: а) із польської – *народня / людова мова; середній / ніякий рід*; б) із латинської – *дієйменник / infinitivus; приказовий спосіб / imperative; іменникове пояснення / об’єкт / objectum; прикладка / апозиція; зв’язка / copula; паратактичне / рівнорядне сполучення слів; гіпотакса / підрядність речень; гіпотактичні / підрядні речення; особове дієслово / verbum finitum; пояснення іменникове / об’єкт; пояснення прикметникове / атрибут*; в) із грецької – *складня / синтакса*; 3) т. зв. структурна синонімія: *єдине число / є’днина / однина; многе число / мно́жина; двійне число / двійня’* тощо.

Фонетичні варіанти лінгвістичних термінів засвідчені такими лексемами: *м’який / мнякий; діалектологія / діалектологія / діялектологія; фамілія / фамилія; словотвірні – подвійна / подвоєна шелестівка; подвійний / подвоєний присудок; графічні – інфінітив / infinitivus; об’єкт / objectum; орфографічні – зіменниковане слово / з’іменниковане слово; підрядно-зложене речення / підряднозложене речення* тощо.

Очевидно, що, попри декларовану настанову вживати лише питомі за походженням терміни, І. Огієнко розуміє, якої непоправної шкоди може завдати термінології крайній пуризм, і використовує у своїх працях різні за походженням синонімії та варіантні лексеми, щоб надати читачеві можливість вибору переважного терміна.

Важливо наголосити на тому, що сучасна І. Огієнкові термінологія відбиває рівень науки того часу й увиразнює наукову позицію вченого. Так, абсолютними синонімами, чи дублетами, представлено терміни *підмет / суб'єкт, присудок / предикат, присудковий / предикативний, предикативність / присудковість*, які в сучасному мовознавстві потрактовано як квазисиноніми, тобто синонімії одиниці, які характеризують різні наукові школи, різні підходи до аналізу мовних явищ. Термін *потрійний присудок* уведено на позначення сучасних однорідних присудків, а *неповне речення* у І. Огієнка синонімізується з *еліптичним реченням*, що в сучасному синтаксисі неприпустимо.

Номінуючи те чи те синтаксичне поняття, І. Огієнко вдається до пояснення необхідності саме такої назви: „Дехто з учених слідом за Потєбнею складневе значення дійменника окреслюють як „другорядний присудок”, а це тому, що такий дійменник має виразну дієслівну силу. На таку назву пристати не можна, бо ж дійменник ніколи не в'яжеться безпосередньо з підметом, а вже це не дає йому змоги вважатися за присудка, хоча б і другорядного” [11, с. 113]; „Підмета й присудка звичайно звать г о л о в н и м и членами речення, – термін баламутний, бо накидає нам думку, ніби ці члени визначають найголовніше зі змісту речення; я ці члени з в о с н о в н и м и, бо вони складають основу речення, а головне в реченні часто подають власне пояснювальні члени, що ми й зазначаємо відповідною інтонацією. Решту членів звичайно звать д р у г о р я д н и м и, – з мого боку так звати їх не можна, бо вони звичайно подають нам найцінніші відомості, пояснюючи зміст членів основних; мій термін – п о я с н ю в а л ь н і члени – глибше окреслює правдиву істоту й роль їх” [10, с. 151]. Останній наведений приклад демонструє, на наш погляд, передові на той час думки, які пізніше знайдуть утілення в теорії актуального членування речення представників Празької школи. Іноді коментар лаконічний – вводячи термін *наголос речення*, І. Огієнко зазначає, що „логічний” наголос – термін невідповідний [Там само: с. 158].

Виразною є педагогічна складова мовної особистості І. Огієнка-мовознавця, яка знайшла втілення в його працях „Вчімося рідної мови! Нариси про мову вкраїнську” [8] та „Наука про рідномовні обов'язки: Рідномовний катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства” [15]. У „Науці про рідномовні обов'язки...” віднаходимо багато термінів власне соціолінгвістики: *рідна мова / матірня мова; соборна літературна мова; рідномовна політика / наука про рідномовні обов'язки; всенаціональна мова; мовне винародблення; говіркова мова / місцева мова* тощо.

Варто зазначити й той факт, що в номінації розділу граматики, який у сучасній українській мові називаємо *синтаксисом*, І. Огієнко віддає перевагу термінові *складня*, однак послуговується й терміном *синтакса*, й похідним від нього терміном *синтаксичний*. Зокрема, віднаходимо, з одного боку, словосполучення *складневі окреслення, складневі праці, складневий матеріал, складневі явища, складневі питання, складня простого речення, порівняльна складня*, з іншого, – *синтаксичні форми, синтаксичні питання, синтаксичні вияснення, синтаксичні знання, синтаксична контамінація, синтаксичне значення*. Разом із тим ужито й термін *складневі форми*. Очевидно, що симпатії вченого на боці терміна, запозиченого з польської мови, – *складня* (саме так і названо працю, в якій викладено основи синтаксису української мови), проте об'єктивність дослідника не дозволяє йому оминати й терміни *синтакса, синтаксичний*.

Сукупність досліджених макро- та мікрмаркерів індивідуального когніотипу І. Огієнка дозволяє виокремити такі його риси, як національна орієнтованість, наукове і педагогічне спрямування, толерантність. Учений світового рівня, І. Огієнко зробив вагомий внесок у розвиток української лінгвістичної терміносистеми, показавши її життєздатність і перспективність, визначивши на століття пріоритетні тенденції її розвитку.

Література

1. Арискина О. Л. Языковая личность первых славянских грамматистов (на материале грамматик Лаврентия Зизания и Мелетия Смотрицкого) / О. Л. Арискина, Е. А. Дрянгина // Научный журнал КубГАУ. – 2011. – № 7. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ei.kubagro.ru/2011/07/pdf/35.pdf>.

2. Голованова Е. И. Введение в когнитивное терминоведение: учеб. Пособие / Е. И. Голованова. – М. : ФЛИНТА : Наука, 2011. – 224 с.
3. Голованова Е. И. Категория профессионального деятеля: Формирование. Развитие. Статус в языке / Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова РАН. – 2-е изд., исправл. и доп. / Е. И. Голованова. – М.: ООО «Изд-во „Элпис”», 2008. – 304 с.
4. Казими́рова І. А. Розвиток категорії когніотипу в історичному термінознавстві / І. А. Казими́рова // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного ун-ту ім. І. Огієнка: Філологічні науки. Вип. 34. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2013. – С. 126–129.
5. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. – М. : Наука, 1987. – 263 с.
6. Мовчун Л. Духовні скарби Івана Огієнка / Л. Мовчун // Дивослово. – 2003. – № 10. – С. 59–62.
7. Огієнко І. Українська граматична термінологія. Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її / Іван Огієнко. – К. : Друкарня І-ї Київської Друк. спілки, Трьохсвятительська, 5, 1908. – 79 с.
8. Огієнко І. І. Вчімося рідної мови! Нариси про мову вкраїнську / І. І. Огієнко. – К.: Видавництво Книгарні Є. Череповського, 1917. – 32 с.
9. Огієнко І. Огляд українського язикознавства (Докінченне) / І. Огієнко // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – Т. 80. – 1907. – Кн. 5. – С. 36–52.
10. Огієнко І. Складня української мови / Іван Огієнко. – Ч. І. Вступ до вивчення складні. – Жовква: Друкарня оо. Василян, 1935. – 196 с.
11. Огієнко І. Складня української мови / Іван Огієнко. – Ч. ІІ. Головні й пояснювальні члени речення. – Жовква : Друкарня ОО. Василян, 1938. – 239 с.
12. Огієнко І. Українська грамматика. Основи українського правопису. Підручник для першого року навчання в народніх школах та для підготовчого класу шкіл середніх / Іван Огієнко. – К.: Видавництво Книгарні Є. Череповського, 1918а. – Ч. І. – 48 с.
13. Огієнко І. Українська грамматика. Основи українського правопису. Підручник для другого й третього року навчання в народніх школах та для підготовчого й першого класу шкіл середніх / Іван Огієнко. – К.: Видавництво Книгарні Є. Череповського, 1918б. – Ч. ІІ. – 126 с.
14. Огієнко І. Історія української літературної мови. – Київ, 2001 (Перше видання Вінніпег – 1949) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/ohukr/ohu01.htm>.
15. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки: Рідномовний катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства / Іван Огієнко. – Факс. вид. – К.: АТ „Обереги”, 1994. – 72 с. (перше видання – 1936, Друкарня ОО Василян у Жовкві).